

Сайдалиева А.

ОРТО КЫЛЫМДА ЖАРАЛГАН МАКАЛ-ЛАКАПТАРДЫ АЗЫРКЫ ТҮРК ТИЛДЕРИНДЕ БЕРИЛИШИ (М.КАШГАРИНИН СӨЗДҮГҮ БОЮНЧА)

Сайдалиева А.

ПОСЛОВИЦЫ И ПОГОВОРКИ СРЕДНЕВЕКОВЬЯ И ОТРАЖЕНИЕ ИХ В СОВРЕМЕННЫХ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ (ПО СЛОВАРИЮ М. КАШГАРИ)

A. Saidaliev

TURKISH PROVERBS CREATED IN THE MIDDLE AGES LANGUAGE (M.KASHGARININ DICTIONARY)

УДК: 80/81

Бул макалада Кашкарлык Махмут тарабынан орто кылымда жаралган «ДЛТ» сөздүгүндөгү макал-лакаптардын азыркы түрк, өзбек, уйгур, казак, кыргыз тилдеринде берилиши жөнүндө сөз болот. Негизинен сөздүктүн жогоруда аталган түрк тилдеринин ичинен кыргыз тилиндеги котормосундагы макал, лакаптар орто кылымдагы вариантына жакын экендиги айтылат.

Негизги сөздөр: орто кылым, макал-лакаптар, сөздүк, түрк тилдери, эмгектер

В этой статье рассмотрены пословицы и поговорки по словарю «ДЛТ» Махмуда Кашгари, тюрко-язычных переводах турецком, узбекском, уйгурском, казакском и кыргызском языках. В основном, в переводах сравниваются половицы и поговорки среднего века, указывается указываются те поговорки, которые более близки к кыргызскому языку.

Ключевые слова: средний век, пословицы и поговорки, словарь, тюркские языки, труды

This article appeared in the middle Ages by M. Kashgari DLT dictionary proverbs Turkish, Uzbek, Uighur, Kazakh, Kyrgyz language. These mainly in dictionary Turkish languages, the Kyrgyz version of the proverb goes, that is close to the medieval version.

Key words: medieval, proverbs, dictionary and Turkish languages, works

Ар бир элдин тарыхында из калтырган нерселер болот. Түрк элдеринин тарыхында да из калтырган караханиддер доору болду. Мына ошол доордо жашап өтүшкөн Жусуп Баласагын менен Махмуд Кашгари урпактары үчүн эң зор мурас калтырышты. Биз бул макалабызда ошол мурастардын бири - Кашгарлык Махмуддун эмгеги жөнүндө сөз козгомокчубуз. Бүгүнкү окурман бул авторду XI кылымда эле түрк тилдеринин тазалыгы үчүн күрөшкөн жана сөз берметтерин жыйнап, өзүнөн кийинки урпактарга улуу эмгек калтырган окумуштуу катары билишет. Автордун (М.Кашгаринин) биздин күндөргө жеткен эмгеги - «Девони лугат ат түрк» («Түрк сөздөрүнүн жыйындысы»). Бул аталган эмгек - азыркы түрк тилдеринин тарыхын үйрөнүүдө эң баалуу жана керектүү эмгектердин бири. Анткени, аталган сөздүк түрк элдерине тиешелүү бүтүндөй энциклопедиялуу маалыматтарды орто кылымдан бери сактап келе жатат. Кезегинде автор өзү көрсөтүп кеткендей: «Мен түрктөр, түркмөндөр,

огуздар, чигилдер, йагмалар, кыргыздардын шаарларын, кыштак менен жайлоолорун көп жылдар кыдырып чыктым, лугаттарын (сөздөрүн) топтодум. Ар кыл сөз маанилерин үйрөндүм, аныктап чыктым. Мен бул иштерди тил билбегендигим үчүн эмес, балким ар бир кичинекей өзгөчөлүктөрдү да аныкташ үчүн иштедим. Аларга ошончо көңүл бурдум дейсиң, түрк, түркмөн, огуз, чигил, йагма жана кыргыз калктарынын тилдери бүтүндөй дилиме жат болду. Аларды ар жактан жыйнап, негизинен бир тартипке салдым. Бул чыгарма адабий эстелик болсун деп, кудайга сыйынып бул китепти түздүм».¹

Бүгүнкү күнгө чейин «ДЛТ «сөздүгүнүн азыркы түрк тилдеринин ичинен эң алгач түрк, өзбек, уйгур, казак, азербайжан, кыргыз тилдериндеги котормолору жарык көрдү. Мындан төрт жыл мурда кыргыз тилинде кыргызча котормосу жок болчу, бирок ошентсе да сөздүктөгү макал-лакаптарды кыргыз тилиндеги макал-лакаптар менен салыштырган бирин-экин макалдар жарыяланып турган. Эң алгачкылардан болуп, көркөм которуу аркылуу болсо да атайын жыйнакка окумуштуу, профессор Ү.Асаналиев «ДЛТ «сөздүгүнөн 142 макал-лакапты атайын жыйнакка салган».² Махмуд Кашгаринин эмгеги боюнча Орто Азия чөлкөмүндө тарыхчылардын арасында алгачкылардан болуп мыкты деңгээлде доктордук иш жазган профессор Тычтыкбек Чороев 1990-жылдары бул эмгектин айрым үзүндүлөрүн республикадан чыкчу журналдарга жарыялаган».³

Акыркы жылдары кыргыз илиминде эң зор жаңылык катары кароочу маселелердин бири эне тилибизге Махмуд Кашгаринин аталаган эмгегин 2012-жылы окумуштуулар Таалайбек Токоев, Абдылдажан Акматов, Кубатбек Кошмоков илимий түрдө 3 томдугун да которушту».⁴

Биздин изилдөөбүздүн да объектиси болгон «ДЛТ «сөздүгүндөгү макал-лакаптар азыркы түрк тилдеринде жарык көргөн котормолорунда кылдаттык

¹ Махмуд Кашгари «Девони лугат ит турк» Т., 1960,5-б.

² Асаналиев Ү. Чыгыш элдеринин макал-лакаптары. Ф., 1980,239-б.

³ Чороев Т. Ала-Тоо, 1990. № 3 256-б

⁴ Акматалиев А., Токоев Т. Кошмоков К. Махмуд Кашгари. Түрк тилдеринин сөздүгү. Б., 2012.

менен берилсе да, алардын айрымдары түп нускасынан өтө эле четтеп, макал-лакаптык турпатынан ажырап, кээ бирлери жөнөкөй сүйлөм катары берилген.

Мына ошол себептен да «ДЛТ «нын азыркы түрк тилдеринде жарык көргөн нускаларындагы макал-лакаптарды түп нускасындагы менен салыштыруу бул биринчиден, азыркы түрк тилдеринин кайсы тилинде түп нускага жакын экендиги, экинчиден бул айырмачылыктар жана окшоштуктар аркылуу макал-лакаптарды эчен кылымдарды карыткан маанилерин да тактоо. Мына ошол максатта шарттуу түрдө төмөнкүдөй топторго бөлүштүрдүк:

1. «ДЛТ «нын азыркы түрк тилдериндеги нускаларында түп нускасындай берилген макал-лакаптар.

2. «ДЛТ «нын азыркы түрк тилдериндеги нускаларында фонетикалык жактан гана айырмаланган макал-лакаптар.

3. «ДЛТ «нын азыркы түрк тилдериндеги нускаларында архаизм сөздөрдү ар түрдүү колдонулушу.

4. «ДЛТ «нын азыркы түрк тилдериндеги нускаларында бир сөздөн гана айырмаланган макал-лакаптар.

5. «ДЛТ «нын азыркы түрк тилдериндеги нускаларында кээ бир макал-лакаптардын сүйлөм катары берилип калышы.

Жогоруда көрсөтүлгөн бөлүштүрүү боюнча «ДЛТ» нын азыркы түрк тилдериндеги нускаларында кандайча берилгендигин байкап көрөлү:

Мисалы: Түп нускада: Куз кэлигі жазин бөлгүрар (II,149)⁵

Түркчө: qızın qelisi yazdan belledir (II,100)

Өзбекче: кузниг келиши езда мағлум булади (II, 199)

Уйгурча: кузнинг келиши йаздин мелум болду (II, 245)

Казакча: күзды келісі жаздан білінер (II, 238)

Кыргызча: күздүн келиши жазда билинет. (III, 243)

М: Түп нускада: сү бэрмәсга сүт бэр (III, 142)

Түркчө: su vermiyene süt ver

Өзбекче: сув бермаганга сүт бер (III, 142)

Уйгурча: су бермегенге сүт бер (III, 179)

Казакча: су бермеске сүт бер (III, 184)

Кыргызча: суу бербегенге сүт бер (III,401)

«ДЛТ» нын азыркы түрк тилинде жарык көргөн нускаларындагы макал-лакаптардын компонентиндеги айрым сөздөр тыбыштык жактан гана айырмаланып турат.

М: Түп нускада: бірі-бірін миң болур

Тама-тама көл болур (III, 372)

Түркчө: birer, birer bin olur

damlıya damlıya göl olur (III,3605)

Өзбекче: бирлар тупланса минг булади

тамчилар тулиб кул булади (III, 372)

Уйгурча: бирлеп-бирлеп миң болур тама-тама кол болур (III,492)

Казакча: бир чогулуп миң болот тама-тама көл болот (III,484)

Кыргызча: бир чогулуп миң болот Тама тама көл болот. (III,586)

(тынбай тамса- көл болот тынбай жыйса миң болот.) 3

«ДЛТ»нын азыркы түрк тилиндеги нускаларында архаизм сөздөрдүн ар түрдүү колдонулган учурларын төмөнкү мисалдар менен көрсөтүүгө болот.

М: Түп нускада: аш татигі туз жүзрін јәмас (III,38)

Түркчө: aşın taba tuz çanakla yenmes (III,31)

Өзбекче: ош туз билан тотли, лекин лаган билон елгиз тузининг узи ейилмайди (III, 38)

Уйгурча: ашның таткы туз билон лекин тузни качлап йеп болмас (III, 40)

Казакча: ас татымы-туз, тузды табак жемес (III,45)

Кыргызча: аштын даамы – туз, тузду табактап жебейт (III,59) «ДЛТ»нын азыркы түрк тилдериндеги нускаларында бир сөздөн гана айырмаланган макал-лакаптар көп кездешет, бул да болсо түрк тилдеринин тамыры бир тереңде экендигинен кабар берет.

М: Түп нускада: Јазин катигланса, кішін сэwnур (I, 89)

Түркчө: jazin çalışan kışın sevinir (I, 55)

Өзбекче: езда тиришган киши, кишта севинади (III, 174)

Уйгурча: йазда каттык ишлесе, кышта сойунур (III, 218)

Казакча: жазда катуланса, кыста сүйінер (III,221)

Кыргызча: жазында кыйналса, кышта сүйүнөт. (III, 241)

«ДЛТ»нын азыркы түрк тилдеринде жарык көргөн нускаларында айрым макал-лакаптар кадыресе берилип, уйкаштыгы жок сөз тизмектеринен же түшүндүрмөсү эле берилип калгандай. Аны төмөндөгү мисалдардан карап көрөлү.

М: Түп нускада: тўнла јуруп кўндуз сэwnур, кичікда эwlәніб улғазу сэwnур (III, 142)

Түркчө: geceleyin yürüyüp gündüz sevinir, küçükluna evlenip, yaşlandığı zaman sevinir.

Өзбекче: кеч билан юриб кундуз севинади, чунки курни курмасдан босади. Ешликда уйланган киши кариганда севинади, чунки унинг болалары унга ордам берадилар, у рохат куради (III, 96)

Уйгурча: кечелеп турса, кундузи суйунур, кичик уйланса, йашаганда сойунер (III, 118)

Казакча: түнде жүріп, күндіз сүйүнер, кішіде уйленіп, улғайганда сүйінер (III, 124)

Кыргызча: түндө жүрүп, күндүз сүйүнөт, жашында үйлөнгөн улгайганда сүйүнөт(III, 156)

М: түп нускада: кіші созлашу, jilki jizлашу(I, 89)

⁵ Колдонулган адабияттар тизмесинде көрсөтүлөт

Түркчө: insan söyleşerek, hayvan koklaşarak(I, 55)

Өзбекче: одамлар бирбирларини сузлашиб билганларидек, хайвонлар бири бирини хидлашиб билади (III, 114)

Казакча: кісі сөйлесер, мал иіскелесер (III, 146)

Кыргызча: киши сүйлөшкөнчө, жылкы кишенешкенче. (III, 156)

М: Түп нускада: таг тагга кавушмас, кіші кішіга кавушур (III, 142)

Түркчө: dağ dağa kavuşmaz, adam adama kavuşur (III, 153)

Өзбекче: икки тог бир бирига ковушмайди, чунки улар жойларида тургундирлар. Одамлар, куп вакт утиб кетса хам, бир-бирлирга ковушадилар. (III,167)

Уйгурча: так такка кавушмас, киши кишиге кавушор (III, 209)

Казакча: тау тауга каушпас, кісі кісіге каусар (тау тауга косылмас, кісі кісіге косылар) (III, 213)

Кыргызча: тоо тоого жолукпайт, киши кишиге жолугат (эки тоо көрүшпөйт, эки адам көрүшөт). (III, 356)

Жогоруда келтирилген мисалдарда көрүнүп тургандай, орто кылымда кагаз бетине түшүрүлгөн түрк уруулары колдонгон макал-лакаптар азыркы түрк тилинде сүйлөгөн элдердин тилинде көп деле өзгөрүүгө учурабагандыгын байкоого болот.

Жыйынтыктап айтканда, «ДЛТ»да колдонулган макал-лакаптардын лексикасы азыркы кыргыз, түрк, уйгур тилдеринде көп өзгөрүүгө учурабагандыгы, дагы бир жолу аталган тилдердин байыркылыгын көрсөтөт. Көрсөтүлгөн үч тилдин арасынан айрыкча кыргыз тилинде Махмуд Кашгаринин сөздүгүндө жазылган макал-лакаптар азыркы кыргыз тилинин паремиологиялык түшүнүгүндө сакталган жана көп өзгөрүүгө учурабаган. А бирок, бабабыз Махмуд Кашгари «эстелик» болсун деп калтырган баалуу эмгегине жалпы түрк элдери энчилеш, ортоктош бойдон кала берет.

Адабияттар:

1. Ализаде З.А. Азербайджанские пословицы и поговорки, их лексико-семантический анализ. АДД. Баку, 1991.
2. Бесим Аталай. Дивану лугат ат түрк тержумеси. Анкара, 1939-1941. 1-3 бб. Т.4.индекс. Анкара, 1943.
3. Кашгари Махмуд. Туркий сузлар девони. Басмага даярдаган жана которгон С.М.Муталлибов. т., 1960-196. Т.1,3
4. Кашгарий Махмуд. Туркий тилдар дивани / жооптуу редактор Ибраим Мутъи. Үрүмчү, 1981-1984. Т.1-3.
5. Махмуд Кашгари. Акматалиев А., Токоев Т., Кошмоков К. Түрк тилдеринин сөздүгү. Б.,2012.
6. Махмуд Кашгари. Түрік сөздігі / котор. Аскар Күрмөшүлы Егеубай. Алматы, 1996-1998. Т.1-3
7. Асаналиев Ү.Чыгыш элдеринин макал, лакаптары. Ф.,1980.239-б.

Рецензент:к.ф.н.,доцент Ожакбеги М.